

ПСИХОЛОГІЧНІ ОЗНАКИ СИТУАЦІЇ МОРАЛЬНОГО ВИБОРУ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЇЇ РОЗВ'ЯЗАННЯ СТАРШОКЛАСНИКАМИ

У статті розглянуто психологічні ознаки ситуації морального вибору, як змістовні характеристики відмінностей від інших життєвих ситуацій та психологічні особливості її рішення старшокласниками.

Ключові слова: ситуація морального вибору, старшокласники, прийняття рішення, вчинок, зовнішні обставини, особливості внутрішнього світу особистості, активність суб'єкта.

Е.В.Богач

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПРИЗНАКИ СИТУАЦИИ МОРАЛЬНОГО ВЫБОРА И ОСОБЕННОСТИ ЕЕ РЕШЕНИЯ СТАРШЕКЛАСНИКАМИ

В статье рассмотрены психологические признаки ситуации морального выбора как содержательные характеристики отличий от других жизненных ситуаций и психологические особенности ее решения старшекласниками.

Ключевые слова: ситуация морального выбора, старшекласники, принятие решения, поступок, внешние обстоятельства, психологические особенности внутреннего мира личности, активность субъекта.

E.V.Bogach

PSYCHOLOGICAL SIGNS OF SITUATION OF MORAL CHOICE AND FEATURE OF ITS DECISION SENIOR PUPILS

The article describes the psychological characteristics of the situation of moral choice as a meaningful performance differences from other life experiences and psychological characteristics of its decisions high school students.

Key words: situation of moral choice, high school students, decision making, action, external circumstances, the psychological features of the internal world of a person, the activity of the subject.

Актуальність: Особистісне та професійне самовизначення вимагають від старшокласника активних, відповідальних рішень та дій, у яких реалізуються його світоглядні переконання, сформовані ідеали, загальнолюдські цінності. Необхідність прийняття рішень у ситуаціях морального вибору – невід'ємна властивість його життєвих відносин, що пов'язана із стрімкими перетвореннями в сучасному українському суспільстві.

Психологічні дослідження показують, що найбільш розглянутими аспектами морального вибору є свобода волі, об'єктивна необхідність, моральна

дія, при цьому поза увагою залишився прошарок проблем, пов'язаний із вивченням психологічних особливостей і розв'язання особистістю ситуацій морального вибору.

Аналіз теоретичних джерел: Не дивлячись на широкий спектр розроблених дослідниками проблем взаємодії суб'єкта з ситуацією (Л. Анциферова, Л. Бурлачук, В. Дружинін, Н.Чепелева, К. Левін, Т. Ушакова, Л.Росс, Р. Нісбетт, Х. Томе, К. Грауман, Т. Герман, Д. Дернер, Г. Фіссені, Д. Магнуссон та ін.), дотепер не існує загальноприйнятої теорії ситуації, як і не існує єдності у розумінні науковцями самої сутності ситуації – багатоменсiонального явища, розробку якого не можна звести в одну теоретичну площину.

Звернувшись до семантичного аналізу поняття «ситуація» зазначимо, що воно походить від латинського слова «*situatio*» і означає поєднання умов та обставин, що створюють певну обстановку, стан, положення. Близьке до цього визначення дає Н.Чепелева, яка розуміє під ситуацією систему зовнішніх відносно суб'єкта умов, які спонукають та опосередковують його активність [9; 113].

Характеризуючи поведінку як функцію особистості, ситуації та їх взаємодії, Н.Чепелева виходить із пріоритетної у сучасних дослідженнях ситуативізму тенденції дотримання принципу «компетентної перспективи» [2]. Саме на цей зв'язок, відомий як трюїзм, вказував у теорії поля К. Левін: «Для того щоб розуміти та передбачати психологічну поведінку, слід для кожного виду психологічної події (дії, емоції, переживання, тощо) визначити ту короткочасно діючу цілу ситуацію, що являє короткочасну структуру та стан особистості і психологічного оточення (середовища)» [7].

Дана концепція дозволяє констатувати, що ситуація, як поєднання зовнішніх відносно особистості умов та обставин, значно впливає на її поведінку та розвиток, з однієї сторони, а з іншої – на характер реагування особистістю на зовнішні обставини, завдяки чому можна з'ясувати особливості її внутрішнього світу, визначити його найсуттєвіші психологічні характеристики. Виходячи із

теорії поля, моральні вибори будь-якої особистості необхідно розглядати як цілісні ситуації.

Кожна людина протягом свого життя стикається з великою кількістю життєвих ситуацій, які не мають жорстко окреслених меж і потребують від неї гнучкого реагування, залежно від тих конкретних життєвих обставин, у які вона потрапляє. Спосіб поведінки в таких ситуаціях великою мірою залежить від індивідуальних особливостей людини, та тих базових концепцій, які, згідно з Н.Пезешкіаном, сформувалися у неї протягом життя. На думку автора, концепція – це когнітивні та емоційні структури, що задають схему інтерпретації ставлень людини до себе («Я» – концепція), до інших (концепція Іншого) та до оточення. Концепції включають також мотиви, що керують поведінкою, спонукають до дії, а також ті засвоєні норми та звичаї, на які орієнтується особистість [10]. У концепціях кристалізуються особистісні смисли, тому в кожній людині є своя програма концепцій, яка суттєво впливає на її ставлення до ситуації та певні форми поведінки в тих або інших обставинах.

Велика роль у формуванні концепцій належить сім'ї, завдяки їй передаються типові концепції від покоління до покоління, формуються нові концепції, які засвоюються дитиною у повсякденному спілкуванні.

Кожний момент свого життя особистість занурена в ситуацію, яка може бути для неї більш або менш значущою. Висуваючи перед нею певні вимоги стосовно прийняття рішення, ситуація зумовлює характер її активності в реальних обставинах. Успішність цієї активності, за В.Татенком, залежить від того, наскільки особистість здатна визначитись у своїх внутрішньому і зовнішньому світах, адекватно співвіднести свої потенції з динамікою ситуаційних змін і правильно прийняти рішення щодо простору і часу своїх діянь і бути готовою нести відповідальність за свій вибір [11; 336].

Зовнішні вимоги, які висуваються ситуацією особистості, можуть поставати у вигляді норм, правил, приписів, особливо коли мова йде про типові життєві ситуації, головна специфіка яких полягає у тому, що вони обов'язково трапляються в житті кожної особистості. У більшості випадків, як стверджує

Л.Кравченко, життєва ситуація містить у собі моральний аспект, але це не означає її тотожності із власне ситуацією морального вибору, яка має певну специфіку [6].

Людина опиняється в ситуації, що не містить морального вибору, коли їй пропонується набір певних можливостей, що не суперечать моральним принципам і не заважають їй обирати те, чого хочеться. Потрапляючи в іншу ситуацію, коли у неї з'являється відчуття, що вибір може бути пов'язаний із зневажанням інтересів ближнього або втратою власної гідності, з цього моменту і починається ситуація морального вибору, що ставить людину перед проблемою поступитися чимось заради того, щоб вчинити по совісті.

Моральна ситуація, за В.Бакштановським, виникає за умови необхідності надання переваги варіанту вчинку в усіх його складових: постановці моральної мети, прийнятті рішення про адекватні меті засобам і в практичному виконанні самого морального рішення [1; 38]. Складність його виконання полягає в тому, що більшість ситуацій морального вибору не мають однозначних рішень. До цього додається обумовленість різних способів реагування та поведінки особистості, які залежать від успішності аналізу зовнішніх, часто суперечливих обставин, від її особливостей осмислення та розуміння ситуації в цілому.

І.Маноха визначає ситуацію морального вибору як своєрідний комплекс зовнішніх і внутрішніх умов розгортання активності індивіда, що складається під впливом як зовнішніх факторів, так і внутрішнього світу людини, й у певний момент зумовлює характер її вчинкового діяння. Під останнім розуміється актуалізація морального змісту відношень людини та світу (світу речей, світу інших людей, світу власного «Я») в конкретній ситуації. На перетині цих трьох площин і відбувається зародження вчинку. Тому вчинкова дія – це завжди моральна дія. [8; 493]. Необхідно зазначити, що ситуативний аспект вчинку розглядається автором як такий, що зумовлює, а не спричинює активність, на відміну від суб'єктного фактору, власне детермінуючого, визначаючого її як наслідок свого діяння.

Кожна ситуація, що трапляється в житті людини, має певні ознаки. Конфліктна ситуація, завдяки тому, що генерує у собі антогоністичні відношення

відрізняється від «індиферентної», ознаками якої є різке зростання міри невизначеності норм і цінностей, коли до краю загострюється боротьба старого з новим, тощо. Певні ознаки, як змістовні характеристики, має і власне ситуація морального вибору. Основою визначення головних ознак наявності ситуації морального вибору та відмінності її від звичайної ситуації вибору стали наукові дослідження В.Татенка, В.Роменця, Ю.Шрейдера, В.Бакштановського, С.Анісімова, О.Дробницького, та ін..

Першою ознакою вважається своєрідне поєднання зовнішніх умов, обставин у які потрапляє особистість і які висувають їй певний моральний виклик – вчинити так або інакше. Як зауважує Л.Кравченко, про наявність ситуації морального вибору можна говорити лише у тому випадку, коли існують об'єктивні умови обирати, тобто вчинок не визначено обставинами однозначно [6].

Ситуація морального вибору характеризується такою дією зовнішніх умов на особистість, контекст якої може бути як сприятливим так і несприятливим для виникнення моральної дії, вчинку. Особливістю цього контексту є й те, що моральний вчинок може і не сформуватися, підтвердженням чого є певні результати практичної частини нашого дослідження.

Виходячи із положень вчинкового підходу (В.Татенко, В.Роменець та ін.), наступною ознакою ситуації, що спонукає особистість до вчинку є те, що вона актуалізується лише за умови її конфліктності, основою якої є зіткнення різнонаправлених цінностей, одна із яких, за своїм змістовним показником, обов'язково повинна бути моральною. Існуюча дихотомія моральних орієнтирів у етичних, філософських та психологічних джерелах відбиває сталу тенденцію визначати «моральну цінність» як таку, що знаходиться у межах добра та поза межами зла. Такий підхід обумовлений складністю даного поняття. Вона полягає у тому, що однакові цінності можуть сприйматися людьми по-різному, залежно від особливостей їх вікового та індивідуального розвитку. Моральна цінність «ставитися з пошаною та турботою до батьків» є значущою і важливою для однієї людини, а для іншої – знеціненою. Притча про двох монахів, один із яких не зміг залишити жінку в біді й переніс через річку, а

інший засудив його за порушення правила не торкатися жінки, є підтвердженням того, що існують певні ситуації, які вимагають від людини морального вибору, здійснення якого можливе лише за умови поступки власним переконанням. Ускладнює визначення поняття «моральна цінність» і той факт, що протягом життя людина вільна свідомо та відповідально змінювати власні моральні орієнтири. Виходячи із цього, формулюємо робоче визначення поняття: *«моральна цінність» (по рос. «нравственная ценность») є внутрішнє смислове динамічне утворення, що втілює у собі інтеріоризовані суспільні моральні ідеали, виступає еталоном належного, важливим фактором регуляції соціальних відносин та поведінки індивіда.*

Повертаючись до морального конфлікту, необхідно зауважити, що складність його вирішення полягає не стільки в тому, що людина не знає моральних норм або не бажає їм підкорятися, скільки в самій необхідності вирішення ціннісного протиріччя. Спроба відкласти його на майбутнє, за С.Кіркегором, завжди приводить або до загального ускладнення ситуації, або до фактичної відмови суб'єкта від морального вчинку [5].

Необхідність вибору цінностей вважається наступною ознакою ситуації морального вибору. У рамках об'єктивної обумовленості даної ситуації, рішення морального конфлікту базується на побудові ієрархії моральних цінностей, як системи переваг відповідно до будь-якої моральної норми. Діапазон ціннісного вибору такий, що він не може здійснюватися поза межами морального та аморального, тому вибір на користь однієї моральної цінності всупереч іншим стає проекцією альтернативного варіанту вчинку, в якому буде реалізована моральна мета особистості: сказати правду або обманути, допомогти людині, або не звернути на неї уваги і т.д.. Окреслюючи ознаки вибору як активної дії суб'єкта, що має місце в умовах ціннісного конфлікту або протиріччя, Ф.Василюк, у запропонованій типології життєвих світів доводить, що він може відбутися лише у внутрішньо складному світі – ціннісному та творчому [3; 284]. Вирішення ціннісного конфлікту можливе тільки за умови, якщо особистість повністю усвідомлює, між якими альтернативами вона обирає. Конфлікт породжує активні

пошуки моральної свідомості особистості, створює напруженість її внутрішнього світу, збуджує моральну рефлексію.

Надання переваги одній із конфлікуючих цінностей передбачає якнайбільше моральне зусилля; перевага іншої – це поступка мотиву (цінності) особистісного благополуччя. Тому, ще одна ознака моральної ситуації пов'язується із механізмом «боротьби мотивів», на якому ґрунтується ціннісний вибір.

Моральний мотив як регулятор поведінки особистості, виступає певним «імпульсом» прийняття рішення в ситуації морального вибору, так як у ньому міститься особистісне ставлення до інтересів інших людей з різних ціннісних позицій. Якщо мотив стає усвідомленим морально-позитивним, він обумовлює рішення з точки зору його обов'язковості, навіть у тих випадках, коли тиск зовнішніх обставин примушує особистість відхилитися від його виконання.

Наступна ознака відбивається під кутом особистої реакції людини на ситуацію. Щоб конкретна ситуація стала для особистості ситуацією морального вибору, вона повинна її «привласнити». Для цього необхідно, щоб у момент орієнтації у зовнішніх обставинах, у яких особистість опинилася, вона була здатною свідомо та відповідально відреагувати на той ціннісний конфлікт, який у певній ситуації міститься. Якщо людина не може проаналізувати та осмислити цей конфлікт, наприклад, як маленька дворічна дитина, яка бачить чужу іграшку і уносить її з собою, то ситуація не набуває привласнених ознак, вона залишається без відповідної на неї реакції, тобто осторонь від суб'єкта дій. Недостатній рівень морального розвитку особистості виступає у ролі стримуючого фактору розгортання активної суб'єктної позиції стосовно ситуації морального вибору. До обмежуючих суб'єктивні можливості факторів відносяться і найбільш загальні характеристики, що відбивають певний образ життя людини, її соціальний статус, соціальну систему взаємовідношень, а також систему закріплених у кожній конкретній культурі, безумовно значущих для суб'єкта ситуації конкретних цінностей.

Таким чином, моральний конфлікт як апогей ситуації вибору, не тільки підкреслює в останньому значущість ціннісного аспекту, а й стає певним індикатором морального розвитку особистості, завдяки якому вона проявляє власну спроможність або неспроможність виступити у ролі суб'єкта даної ситуації. Стати суб'єктом ситуації морального вибору, за визначенням В.Татенка, тотожне усвідомленому прагненню до саморозвитку, до самотворення. Суб'єкт не залежить від обставин ситуації, він може долати їх через переосмислення цієї ситуації з її зовнішніми і внутрішніми умовами, чинниками і детермінантами на основі пізнання і самопізнання, перегляду своїх позицій, настанов, зміни переконань, якщо вони суперечать істині, тобто через боротьбу мотивів і вибір того єдиного мотиву, якому має бути підпорядкована вся його активність [12; 168].

Підсумовуючи, можна сказати, що ситуація морального вибору характеризується наявністю наступних ознак, а саме:

- 1) своєрідним поєднанням зовнішніх умов, обставин, які висувають особистості моральний виклик щодо її вчинкової поведінки;
- 2) конфліктом, основою якого є зіткнення різнонаправлених цінностей, одна з яких, за своїм змістовним показником, обов'язково повинна бути моральною;
- 3) необхідністю вибору однієї із конфлікуючих цінностей;
- 4) механізмом «боротьби мотивів», на якому ґрунтується остаточний ціннісний вибір;
- 5) здатність особистості активно виступити у ролі суб'єкта ситуації.

Враховуючи вище зазначені ознаки, *ситуація морального вибору визначається як система зовнішніх відносно особистості умов, які висувають їй моральний виклик виступити суб'єктом вчинкової поведінки, зумовлюючи її до прояву активної позиції щодо сприйняття умов ситуації, вирішення ціннісного конфлікту, подолання «боротьби мотивів» та розгортання вчинку.*

Методи та результати дослідження: Вивчення особистісної спроможності або неспроможності старшокласника виступити суб'єктом ситуацій морального

вибору потребувало аналізу психологічних особливостей їх рішень стосовно даних ситуацій. Він здійснювався на основі врахування процесуальної сторони прийняття рішення: розуміння умов ситуації, постановка проблеми та визначення вимог щодо нового (бажаного) стану ситуації (постановка мети); висування гіпотез щодо можливих варіантів рішення (способів дій в напрямку до обраної мети); вибір однієї із сформульованих альтернативних гіпотез [13;248]. Відповідно до перших трьох етапів було розроблено три варіанти комплектів ситуацій, що містили ціннісний конфлікт. Останній, четвертий етап – реалізація рішення та перевірка його в дії, вимагає особливої форми й організації проведення, тому він проходив емпіричну пророботку в процесі рефлексивно-цільового тренінгу.

Повний комплект ситуацій трьох серій складає авторську методику дослідження прийняття рішень старшокласниками в ситуаціях морального вибору, яка отримала назву «Ситуації морального вибору» (СМВ). Із п'яти ситуацій, укомплектованих у кожну серію методики СМВ, три стосуються системи відносин «старшокласник – далеке оточення», одна – пов'язана з системою «старшокласник – друзі», ще одна – зі стосунками «старшокласник – близьке оточення».

Не ставлячи за мету описувати всі кількісні та якісні показники аргументів, що наводились досліджуваними до кожної серії методики, зупинимося на розгляді тільки деяких з них.

Базою нашого дослідження стали декілька середніх шкіл м.Луганська та Луганської області. Вибірку склали 217 старшокласників, із них 92 навчаються в 9-х класах, 125 – в 11-х класах.

Результати дослідження першого етапу процесу прийняття рішення показали, що 21 старшокласник (9,6 %) має труднощі зі сприйманням змісту від 1 до 5 ситуацій з урахуванням усіх серій методики СМВ. У цієї групи респондентів не відбулася смислова репрезентація умов цих ситуацій у свідомості, що унеможливило формулювання основних проблем, відповідно з чим не заклалася анципируюча схема подальшого процесу їх рішення. Представленість проблем в

індивідуальній свідомості та їх трансформація в предмет активного мислення особистості понад усе залежить від сталості роботи інтелекту, наявності інтересу до даної області дійсності, від глибини знань про неї.

Другий етап процесу прийняття рішення – висування альтернативних гіпотез морального вибору, як продуціювання старшокласником ідей щодо можливих варіантів учинку в заданих умовах, відбувається під впливами попередньої смислової репрезентації змісту ситуації і вирішення тих ціннісних протиріч, завдяки яким актуалізується відповідна потреба, що трансформується в певну мету. Процес цілевизначення і цілепокладання логічно завершується вибором засобів дії, необхідних для реалізації мети. Зв'язок мети і способу її досягнення в ситуації морального вибору полягає в єдиній їх природі – спрямовуватися на добро. Якщо зв'язок втрачається, ціль може бути або не досягнута, або дискредитована.

За результатами дослідження другої серії методики СМВ було встановлено, що більшість учнів 9-х та 11-х класів посилається в своїх аргументах на ціннісний конфлікт, який лежить в основі моральної ситуації, вони сприймають і розуміють його сутність, але 23 старшокласника (10, 5%) – ні. Егоцентричну спрямованість альтернативи вибору (для себе) виявлено в аргументаціях до 3-4 ситуацій у 17 респондентів (8%), до 1-2 ситуацій – у 111 учнів (51%). У 89 старшокласників (41%) така альтернатива була відсутньою в усіх п'яти ситуаціях, їх аргументації мали альтруїстичну направленість. Ціннісний вибір, аргументи якого відбивають суб'єктну позицію як свідому та відповідальну моральну позицію старшокласника був наявним у п'яти ситуаціях – 1 раз, у 3-4 ситуаціях – 0 разів, у 2-х ситуаціях – 4 рази, в 1-й ситуації – 16 разів.

Третім етапом процесу прийняття рішення є вибір альтернативної гіпотези. В ході такого вибору старшокласник повинен здійснити порівняння альтернатив на основі певних критеріїв, які не є заданими, а конструюються ним у кожній новій ситуації. Остаточне вирішення ціннісної дилеми між «Я хочу» та «Я повинен, зобов'язаний» в ситуації морального вибору є запорукою обрання певного рішення.

Аргументи на користь вибору моральної цінності до всіх п'яти ситуацій третьої серії методики СМВ мали 62 старшокласники (29%). Інші учні обирали моральну цінність наступним чином: у 3-4 ситуаціях – 109 чол. (50%) , у 1-2 ситуаціях – 46 чол. (21%). При цьому необхідно зазначити, що 127 досліджуваних (58,5%) обирали моральну цінність за певної умови. Такі аргументи стосувалися розгортання додаткових зовнішніх або внутрішніх умов ситуацій. Наприклад, коли мова йшла про можливість допомоги жінці похилого віку, яку обікрали і яка залишилася без грошей у чужому місті, старшокласники обирали допомогу, але за умови «якщо жінка говорить правду», «якщо в мене будуть гроші», «якщо жінка не буде схожа на п'яницю», «якщо вона просить невелику суму», тощо.

Аргументи, пов'язані з униканням власне вибору, намаганнями переключити його на когось іншого, було виявлено в 134 старшокласників (62%), найбільший відсоток із цього числа склали учні 9-х класів – 112 чол. (83,5%) , що свідчить про недостатній рівень сформованості їх власної моральної позиції. У ситуації, де дівчина повинна була обирати заможне життя з нелюбимою людиною або рідну домівку з батьками, що пиячать, були наведені такі аргументи щодо уникання вибору: «нехай дівчина сама вирішує», «треба покласти на долю», «навіть не знаю, що сказати», тощо.

Особистісна позиція, пов'язана з власним ставленням до ситуації, була виявлена в аргументах 105 учнів (48%), більшість яких належала одинадцятикласникам.

Показники відсутності вибору як такого, були наявними у такій пропорційній кількості до числа ситуацій: у 1-2 ситуаціях – 24 учням (11%), у 3-5 ситуаціях – 4 учням (1,8%). Із 28 старшокласників, що не могли обрати рішення в ситуації морального вибору, найбільший відсоток мали учні 9-х класів – 21чол. (75%).

Загальна кількість аргументів, де простежувалися світоглядні переконання, моральні настанови, ціннісні орієнтації старшокласників до всіх трьох серій методики СМВ, варіювалася в межах від «0» до «29», а саме: «0-5» – 53 чол.

(24%), «6-10» – 40 чол. (18%), «11-15» – 41 чол. (19%), «16-20» – 65 чол. (30%), «21 і більше» – 18 чол.(9%).

Висновки: результати методики СМВ показали, що особистісна спроможність старшокласників виступити суб'єктом ситуацій морального вибору не розвинута в повній мірі, особливо даний факт стосується учнів 9-х класів. Розвиток їх смислової сфери, в порівнянні з учнями 11-х класів, є недостатком для прийняття свідомих та відповідальних рішень. Особливості вікового розвитку одинадцятикласників, що визначаються розвиненістю світоглядних переконань, моральних настанов, ціннісних орієнтацій та інтелектуальних можливостей є більш сприятливими для прояву активної позиції щодо сприйняття умов ситуації, вирішення ціннісного конфлікту, подолання «боротьби мотивів» та розгортання вчинку.

Список літератури

1. Бакштановский В.И. Моральный выбор личности: альтернативы и решения. – М: Изво политической литературы, 1983.
2. Бурлачук Л. Ф., Михайлова Н. Б. К психологической теории ситуации // Вопр. психол. – 2002. – № 1. – С. 5-18.
3. Василюк Ф.Е. Психотехника выбора // Психология с человеческим лицом: гуманистическая перспектива в постсоветской психологии. Под ред. Д.А.Леонтьева, В.Г.Щур. – М., 1997.
4. Вибір у критичній ситуації. Розв'язання ситуації у колі вчинкових моральних дій // Основи психології / За ред. О.В.Киричука, В.А.Роменця. – К.: Либідь, 1995.
5. Киркегор С. Наслаждение и долг / Пер. с датского Н.П. Ганзена. – К.: Изд-во АО "AirLand", 1994.
6. Кравченко Л.С. Жизненный выбор личности (психологический анализ): дисс. ... кандидата психол. наук. М., 1987. 276 с.
7. Левин К. Топология и теория поля // Хрестоматия по истории психологии. – М.: Изд. Моск. ун-та, 1980.
8. Маноха І.П. Подолання конфліктної ситуації в процесі прийняття рішення. Вибір у критичній ситуації. Розв'язання ситуації у колі вчинкових моральних дій // Основи психології / За ред. О.В.Киричука, В.А.Роменця. – К.: Либідь, 1995.
9. Основи практичної психології / В.Панок, Т.Титаренко, Н.Чепелева та ін.: Підручник. – К.: Либідь, 1999.
10. Пезешкиан Н. Позитивная семейная психотерапия. – М., 1993.
11. Людина. Суб'єкт. Вчинок: Філософсько-психологічні студії / За заг.ред. В.О.Татенка. – К.: Либідь, 2006. – 360 с.
12. Татенко В.О., Роменець В.А. Вчинковий принцип в історії психології // Основи психології / За ред. О.В.Киричука, В.А.Роменця. – К.: Либідь, 1999.

13. Чернобровкін В.М. Психологія прийняття педагогічних рішень: Монографія. – Луганськ: Альма-матер, 2006. – 416 с.